

Олександр Бонь

ПРОТОКОЛИ ДОПИТІВ З АРХІВНО-СЛІДЧИХ СПРАВ УКРАЇНСЬКИХ ГУМАНІТАРІЇВ 1920–1930-х рр.: АНАЛІЗ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ

У статті аналізуються важливі документальні свідчення про репресії проти гуманітарної інтелігенції радянської України 1920–1930-х рр. Досліджуються складні історичні джерела — архівно-слідчі справи репресованих. За слідчими та реабілітаційними частинами справ Євгенії Спаської, Федора Козубовського, Михайла Козоріса показано, яке значення мали у фабрикуванні справ протоколи допитів українських гуманітаріїв. Також розглянуто критерії і визначення достовірності інформації, яка міститься у цих протоколах.

Ключові слова: гуманітарна інтелігенція, протоколи допитів, архівно-слідчі справи.

Період 1920–1930-х рр. в радянській Україні характеризується перманентними репресіями проти противників радянського комуністичного режиму з кола українських гуманітаріїв, причому як реальних, так і уявних та потенційних. Розкрити механізм цього соціального насилля, його особливості, форми та основні події дають змогу документи каральних органів, що стали доступними з початком «архівної революції» 1990-х рр. Особливо потужний поштовх цьому процесу дали два явища: недавнє прийняття законодавства про декомунізацію та відкриття архівів радянських спецслужб. Цінним джерелом для дослідників є архівно-слідчі справи репресованих. І хоча вони не містять всієї інформації (зокрема оперативної, зібраної каральними органами) щодо особи, котра піддавалась судовим чи позасудовим репресіям, все ж дають уявлення про механізми переслідування у радянській Україні.

Українська гуманітарна інтелігенція була серед головних об'єктів репресій більшовицького режиму у різних формах, оскільки однією з перших сфер суспільного життя, взятих комуністичною владою під контроль у 1920–х рр., була ідеологічна. І це середовище залишалось потенційно небезпечним через вільне висловлення думки, продукування ідей, неприйнятних для більшовиків.

Метою розвідки є визначення інформативності та достовірності протоколів допитів українських гуманітаріїв із архівно-слідчих справ радянських каральних органів 1920–1930-х рр.

Проаналізуємо архівно-слідчі справи кількох відомих українських гуманітаріїв 1920–1930-х рр. В українській історіографії вже є певні напрацювання з методики роботи з цим корпусом документів. Та вважаємо, що головна робота у цьому напрямку попереду. Так, у 1997 р. у Центральному державному архіві громадських об'єднань України було розроблено методичні рекомендації

з використання архівно-слідчих справ репресованих¹. Саме у цей архів було передано значний масив таких справ із архіву СБУ. Також видано збірник наукових праць про науково-методичні аспекти використання справ репресованих². У ньому Я. Калакура показує особливості джерелознавчої критики архівно-слідчих документів³. Р. Маньковська досліджувала такий тип документів для вивчення професійного середовища музейників⁴.

Наявність таких неоднозначних документів створила джерелознавчу проблему — як використовувати матеріали цих справ, які факти можуть бути уведені до наукового обігу як достовірні? Які критерії визначення їх правдивості? Тут існують не тільки наукові, але й моральні, інтелектуальні та соціально-правові аспекти цієї проблеми.

Упорядники методичних рекомендацій визначили кілька особливостей архівно-слідчих справ, що мають специфічного фондоутворювача (каральні органи), були частиною процесуального діловодства та слугували документальним «оформленням» терору. Дослідники наголошують на таких особливостях цих справ: 1) чітка структура; 2) наявність документів, творчих матеріалів, листів, фото, залишених як докази; 3) наявність

¹ Використання архівно-слідчих справ громадян, репресованих у 1920–1950-ті рр.: метод. рек. / упоряд. О.В. Гранкіна, Д.В. Омельчук, Н.П. Московченко. К., 1997. 35 с.

² Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання: збір. наук. пр. / редкол. Р.Я. Пиріг (голова) та ін. К., 1998. 161 с.

³ Калакура Я.С. Особливості джерелознавчої критики архівно-слідчих документів. *Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання*. К., 1998. С. 1–24.

⁴ Маньковська Р.В. Архівно-слідчі справи як джерело дослідження репресій серед музейників 30-х рр. *Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання*. К., 1998. С. 85–89.

документів різних періодів, відтак різних оцінок подій, зокрема у реабілітаційній частині; 4) свідомі фальсифікації та спотворення інформації у протоколах допиту, де є присутні відмінності, які дають змогу вказати дослідникам на перекручення фактів (найчастіше це — неправдива дата смерті, дати допитів, вигадані події); 5) вони є результатом багатьох переформувань, з них вилучені оперативні матеріали⁵.

Загалом рівень достовірності справ залежить від історичного періоду. Так, справи 1920-х рр. мають більше історичної достовірності, оскільки ще не почались масові репресії. У 1933–1934, 1937–1938 рр., коли «конвеєр» незаконних переслідувань працював найпотужніше, відповідно достовірність значно зменшується у зв'язку з неможливістю законно і об'єктивно розслідувати справу, адже у деяких центральних і місцевих органах не вистачало кадрів для цього. У період піку репресій каральні органи із політико-ідеологічних міркувань для виконання «плану» повинні були масово фальсифікувати справи, тому різко зростало застосування незаконних методів слідства, спрощувалось і оформлення справ. Так, у 1937–1938 рр., у часи «великого терору» склад справ був переважно такий: постанова про арешт, обшук, протоколи допитів, обвинувальний висновок та документ про виконання вироку, якщо засуджували до вищої міри покарання. У період реабілітацій справи доповнилися наглядовими матеріалами, де досліджувалася правомірність висунутих звинувачень⁶.

У цьому переліку документів ключове значення мають протоколи допитів обвинувачених. Але саме вони і викликають у дослідників найбільші труднощі при визначенні достовірності інформації, яка міститься у них. Тут виникає пізнавальна й моральна проблема — наскільки викривальні зізнання можна брати до уваги, адже в умовах радянської правової системи ці зізнання вже були доказом за відсутності презумпції невинуватості. Слідством заздалегідь вибудовувалась схема, яка потім доповнювалась самовикриваннями обвинувачених. Тому самообмови, як і суперечності у свідченнях, не перевірялись⁷. Але з протоколів допитів, очних ставок дослідники мають змогу отримати велику кількість достовірної інформації про біографію, коло спілкування, родину, професійну діяльність. Саме для цього потрібно застосовувати певний інструментарій для відокремлення фальсифікації від достовірної інформації. Також завжди варто зважати на те, що слідством застосовувались заходи фізичного впливу. Зокрема, нижче розглянемо певні

критерії визначення достовірності, на які вказують укладачі згаданих методичних рекомендацій.

1. Вищими є дані, які не пов'язані зі схемою обвинувачення.

Додамо, що і сам обвинувачений для уникнення можливого покарання був зацікавлений у фальсифікуванні даних про походження, діяльність тощо. Приміром, протокол допиту київської музейниці Євгенії Спаської, датований 27 березня 1934 р., виглядає як автобіографія. Вона повідомляє про братів Георгія та Феодосія, які служили у військах Врангеля та Денікіна, а згодом емігрували, оскільки це не було пов'язане з фабулою обвинувачення⁸. Водночас відомості про навчання у Київському археологічному інституті, наукові зв'язки вона змушена давати під тиском. Зокрема, про те, що знаний київський мистецтвознавець і музейник Данило Щербаківський проводив керівництво науково-дослідним семінаром в «українському націоналістичному напрямленні». Але очевидно, що вона дає такі свідчення тому, що він на той час вже був покійним. Водночас Є. Спаська переконувала слідчих у тому, що на неї не вплинула ця націоналістична пропаганда, ні з ким розмов на політичні теми вона не вела та заперечувала існування антирадянської політичної групи. Очевидно, що на вимогу слідчого вона дала короткі характеристики своїм колегам — М. Вязмітіній, Н. Коцюбинській, М. Новицькій та іншим, назвавши їх вповні «радянськими людьми»⁹.

2. Невідповідність соціального стану обвинуваченого і масштабів інкримінованого злочину.

Це добре проглядається на прикладі справи директора Інституту історії матеріальної культури ВУАН, археолога Федора Андрійовича Козубовського. На час арешту 8 квітня 1936 р. його вже було усунуто з посади і в анкеті арештованого зазначено професію шофер (!). Федора Козубовського звинувачували в активній участі у контрреволюційній «націоналістично-фашистській організації, зв'язаній з активними учасниками троцькістсько-націоналістичної бойової терористичної організації, у тому, що він в своїх друкованих працях по археології, виданих у 1934 р., протягував фашистські установки про «расові теорії» (!)»¹⁰. Додамо, що політична абсурдність наведених вище мовних конструкцій (наприклад, «троцькістсько-націоналістичної») показує рівень грубої фабрикації справи. Федір Козубовський не визнавав своєї вини. Арешт і перебування у слідчому ізоляторі вплинули на психічне здоров'я Ф. Козубовського,

⁵ Використання архівно-слідчих справ громадян, репресованих у 1920–1950-ті рр. С. 5–6, 12.

⁶ Там само. С. 12.

⁷ Там само. С. 13.

⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГОУ). Ф. 263. Оп. 1. Спр. 30353. Т. 1. Арк. 11.

⁹ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 30353. Т. 1. Арк. 1212 зв.

¹⁰ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 47912. Арк. 2.

тож тюремники були змушені призначити психіатричне обстеження. І хоча комісія 16 липня 1936 р. винесла діагноз «реактивний невроз. За свої вчинки відповідав і відповідає», у справі є постанова оперуповноваженого Самохвалова від 19 липня 1936 р. про направлення на обстеження до Лук'янівської психіатричної лікарні¹¹.

3. Ідентичність заяв свідків за формою та порядком викладу, фразеологізмами.

Добре ілюструє це положення справа Є. Спаської. У ній перед протоколом допиту самої Євгенії Юрїївни є виписки зі свідчень О. Поплавського від 19 жовтня 1933 р. та 27 січня 1934 р. (заарештований 15 січня 1933 р.¹²), С. Таранушенка від 23 жовтня 1933 р., Ф. Ернста від 1 листопада 1933 р., Д. Гордеева від 8 та 13 січня 1934 р. Із цих свідчень видно, що на Євгенію Спаську збирали компрометуючі матеріали близько 6 місяців. Всі вони мають схожий зміст — вказують на структуру «контрреволюційної організації», у якій музейниця є членом київського осередку студентів Київського археологічного інституту, та на В. Зуммера, який зв'язував харківську та київську частини «підпільної організації». Викриває фабрикування слідчими справи неакуратність у виписці зі свідчень С. Таранушенка: вони забули вказати прізвище Є. Спаської після ідентичної фрази, яка є в інших виписках: «По сільгоспмузею донька попа, нацдемовець — ...»¹³. Вину Євгенія Юрїївна не визнавала.

У справі є протокол допиту свідка — музейниці Аделаїди Володимирівни Артюхової (Іванової), яка також відвідувала у 1925–1926 рр. мистецтвознавчий семінар Ф. Ернста і Д. Щербаківського. Але свідчення, дані на Є. Спаську, не врятували її від скорого арешту. Вона також була заарештована у 1933 р. У списку заарештованих у 1932–1934 рр. у Всеукраїнському історичному музеї ім. Т. Шевченка у Києві, складеному партійцем Андрієм Костюченком, який був призначений директором для «чистки» співробітників, вона позначена як «нацдемівка»¹⁴. Її свідчення у справі Є. Спаської звучать як донос. Адже А. Артюхова згадує свій виступ на семінарі про художника М. Ярошенка як революційного народника. На що Є. Спаська зауважила, що та не побачила у картині художника М. Ярошенка «Курсистка» «полтавську панночку». І це А. Артюхова оцінювала як українську «націоналістичну установку». Нагадаємо, що

¹¹ Там само. Арк. 18–22.

¹² Побожій С. Музейні діячі Слобожанщини: О. Поплавський. *Треті Сумцовські читання: матеріали наукової конференції, присвяченої 95-річчю XII Археологічного з'їзду, 18.04.1997 р. Х.:* Харківський історичний музей, 1998. С. 56.

¹³ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 30353. Т. 1. Арк. 5–10.

¹⁴ Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): джерелознавче дослідження. Т. 2. Дробогич: Коло, 2013. С. 459.

Аделаїда Артюхова працювала лаборантом у художньому відділі музею, яким завідував Ф. Ернст¹⁵.

Аналогічні прийоми слідчих ми бачимо у справі Михайла Кировича Козоріса — наукового співробітника ВУАН, члена літературної організації «Західна Україна», заарештованого у справі Української військової організації разом із цілою низкою західноукраїнських діячів, які переїхали у радянську Україну. Спочатку 1 жовтня 1933 р. його засудили до 5 років виправно-трудова таборів і відбування покарання на Соловках. А 9 жовтня 1937 р. він був засуджений до розстрілу і загинув із багатьма представниками української інтелігенції у Сандормосі. Про це у наглядній справі є довідка про виконання вироку 3 листопада 1937 р.¹⁶ Ще 1959 р. він був реабілітований, а вироки скасовані за відсутністю складу злочину¹⁷. У його справі є значна кількість аналогічних за змістом і лексикою витягів із протоколів допитів осіб, які проходили разом з ним у справі УВО — Я. Струхманчука, Є. Палієва, В. Атаманюка, Л. Будая, С. Рудницького та інших¹⁸, а також очної ставки М. Козоріса з Я. Струхманчуком¹⁹.

4. Відправною точкою у протоколах допитів є момент, коли протягом певного часу обвинувачений відмовлявся зізнаватися, а потім у протоколах давав викривальні свідчення, які вже мали небагато спільного з реальністю.

Зокрема, у справі Михайла Козоріса є «Власноручні покази» від 20 лютого 1933 р., в яких він робить великий екскурс у польсько-українські відносини та історію боротьби ЗУНР. Також він описує «діяльність» УВО на 38 аркушах²⁰. І це після його арешту в Києві та конвоювання до Харкова. До цих зізнань у справі немає протоколів допиту. Далі у справі міститься «додатковий протокол допиту» від 16 лютого 1933 р., який, вочевидь, було написано ще в Києві і який розкриває персоналії та зв'язки «організації УВО», а вже подальші протоколи його допитів містять самовикривальні свідчення.

Схожі прийоми слідчих ми бачимо у справі Ф. Козубовського. Перший протокол допиту датований 15 квітня 1936 р., за тиждень після арешту. На цьому допиті він відкидав звинувачення у належності до контрреволюційного підпілля, а «грубі політичні помилки» він пояснював «політичною сліпотю». Про своїх колег В. Дложевського, М. Болтенка, М. Рудинського та інших він говорить, що дізнався про їхню «контрреволюційність» лише після їхнього

¹⁵ Білокінь С. Там само. С. 461.

¹⁶ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 47757. Т. 2. Арк. 6.

¹⁷ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 47757. Т. 1. Арк. 2.

¹⁸ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 47757. Т. 1. Арк. 160–179, 195–197.

¹⁹ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 47757. Т. 1. Арк. 101–121.

²⁰ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 47757. Т. 1. Арк. 6–44.

арешту. Те ж повторилось і на допитах 16 та 27 квітня²¹. 28 квітня він не погоджувався із звинуваченнями в участі у «петлюрівському рухові». На допиті 3 червня він теж не визнав своєї вини і просив відкласти допит, щоб він міг «обдумати відповіді на питання слідства»²². І далі, визнаючи знайомство з заарештованим директором Інституту шевченкознавства Євгеном Шабліовським, який дав на нього свідчення, все ж не визнавав участі у антирадянському підпіллі. 29 червня його вже звинувачували в участі у анархістському русі, що він теж не визнавав, хоча і говорив про те, що цікавився певний час анархістськими ідеями. На допиті при очній ставці музейник Федір Григорович Маковський вказав на нього як на члена підпілля і згадав про розмову з Ф. Козубовським, де той вказав на виключення своє із КП(б)У і наявність у парторганізації ВУАН націоналістичних кадрів²³. Так само були долучені протоколи допитів із зізнаннями В.П. Теличко, М.І. Ячменьова, Є.С. Шабліовського, Ф.М. Гавриленко (співробітника Київського історичного архіву), П.І. Мельниченка, С.С. Магури, К.Ю. Коршака, Й.С. Пелеха — переважно співробітників Інституту історії матеріальної культури ВУАН, Й.І. Ляберберга (до арешту — голови облвиконкому Єврейської автономної області, котрий звинувачувався у троцькізмі), М.М. Кіллерога, М.Д. Лагути («викривав» Ф. Козубовського у зв'язках з польською розвідкою та підготовці індивідуального терору проти керівників партії і уряду). На основі цих даних трійкою НКВС по Київській області 29 серпня 1938 р. він був засуджений до розстрілу. А вже 2 вересня 1938 р. вирок був виконаний, про що свідчить виписка із відповідного акта²⁴.

5. Свідчення можна визначити як неправдиві, якщо у протоколах судів чи трибуналів обвинувачений заявив про відмову від попередніх зізнань із посиленням на тиск слідчих²⁵.

Важливість реабілітаційних частин архівно-слідчих справ для визначення достовірності та інтерпретації протоколів допитів автори згаданих методичних рекомендацій пояснюють так: а) вони відбувались у періоди засудження незаконних репресій; б) проводились додаткове розслідування, часто опитувались ті ж особи, що і при слідстві; в) перевірялись дані через архівні установи СРСР. Зіставивши репресивну і реабілітаційну частини справ, можна виявити достовірні факти з протоколів допитів.

За загальним правилом, якщо дійсно мали місце антирадянські висловлювання, участь у антибільшовицьких партіях, то у 1950–1970-х рр. особу не реабілітували. Найчастіше у першу хвилю реабілітації повертали права і добре ім'я при повністю вигаданих справах. Розглянемо це на прикладі реабілітаційної частини справи Є. Спаської (т. 2). Вона була звільнена у зв'язку із закінченням терміну покарання 28 березня 1937 р. у м. Уральську, що у Казахстані. Її заява із проханням про зняття судимості датована 6 січня 1947 р. У заяві вона повідомила про «коротке слідство» і те, що була відпущена додому, а вже через три дні отримала розпорядження про висилку до Уральська на три роки²⁶. Це мало наслідком звернення 13 січня 1947 р. начальника 1-го спецвідділу Казахської МВС до начальника УМВС у Західно-Казахстанській області про довідку щодо звільнення і наявності компрометуючих матеріалів. Вже 6 лютого 1947 р. йому було повідомлено про те, що таких матеріалів немає²⁷. Аналогічне звернення було направлено і до начальника УМВС Семипалатинської області. У справі є й інші запити та відповіді, у тому числі відділу «А» МДБ Казахської РСР. Вирішальною, на нашу думку, стала довідка, затверджена начальником 5-го відділу МДБ КазРСР, майором Цицуріним 25 квітня 1947 р. по обліково-спостережній справі № 623 на Є. Спаську. Він вказує, що «у перші роки заслання продовжувала підтримувати зв'язки із висланими та засланими українськими націоналістами. З 1935 р. компрометуючих матеріалів на Спаську не надходило»²⁸. Відразу за цим документом у справі є «цілком секретний» «Висновок про зняття судимості», затверджений заступником міністра держбезпеки КРСР полковником Володимиром 13 травня 1947 р. Складений оперуповноваженим відділу «А» МДБ КРСР, лейтенантом Азановим, він мав резолютивну частину: «У зв'язку з тим, що Спаська проходить по обліково-спостережній справі, клопотання про зняття судимості залишити без наслідків». А до того ж вказано дві важливі деталі — за зв'язки з українськими націоналістами (очевидно, якість листування) до 1935 р. їй було поставлено на оперативний облік у 1942 р.(!)²⁹. На основі цього Особлива нарада при Міністерстві державної безпеки СРСР від 26 липня 1947 р. відмовила Є. Спаській, науковому співробітнику АН КРСР, у знятті судимості³⁰.

У реабілітаційній частині справи Федора Козубовського є велика кількість протоколів допитів свідків у 1958 р. Справа була розпочата за заявою дружини репресованого вченого А.З. Козубовської від 27 квітня 1957 р.

²¹ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 47912. Арк. 22–25, 27.

²² ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 47912. Арк. 29.

²³ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 47912. Арк. 43–46.

²⁴ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 47912. Арк. 105–106.

²⁵ Використання архівно-слідчих справ громадян, репресованих у 1920–1950-ті рр. С. 14–15.

²⁶ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 30353. Т. 2. Арк. 2.

²⁷ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 30353. Т. 2. Арк. 13.

²⁸ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 30353. Т. 2. Арк. 19.

²⁹ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 30353. Т. 2. Арк. 21.

³⁰ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 30353. Т. 2. Арк. 25–26.

до прокурора Київської області. Її підтримав президент АН УРСР, академік Палладін³¹.

В окремому томі справи Михайла Козоріса — «матеріалах додаткової перевірки по справі Козоріса Михайла Кировича» 1958 р. — визнається, що ніяких доказів про існування УВО у справі немає, окрім «неперевіраних і протирічних зізнань Козоріса (у справі прізвище вказано невірно. — О.Б.) і показів других арештованих»³². Важливим документом є пояснення Федора Малицького (надані у м. Рибинську Ярославської області 16 листопада 1958 р.), котрий під тиском слідчого, який показав йому зізнання відомого поета Д. Загула, змушений був 26 лютого 1933 р. визнати свою «участь» у міфічній організації УВО, створеній на основі літературної організації «Західна Україна»³³. Допитана 25 листопада 1958 р. Агата Федорівна Турчинська, яка була членом «Західної України» і проходила у справі УВО, прямо вказала на методи отримання «свідчень» у протоколах допитів: «На слідстві мене допитували вдень і вночі і в результаті таких допитів я знесиліла і вимушена була підписувати протоколи допитів, не читаючи їх»³⁴. Але вини не визнала і була згодом звільнена. Також у цій справі 8 грудня 1958 р. було допитано відомого письменника Миколу Івановича Марфієвича, який також проходив у справі УВО, а у часи реабілітації був завідувачим кафедрою мовознавства Київського інституту фізкультури. Позитивну характеристику на М. Козоріса надав для КДБ заступник голови Спілки радянських письменників України Юрій Смолич³⁵. Оглядова довідка у справі В. Атаманюка також підтверджує, що під тиском слідчих були дані свідчення на М. Козоріса, а на очній ставці він відмовився від своїх зізнань³⁶. Військовий трибунал Київського військового округу 10 лютого 1959 р. вирішив обидва вироки 1933 і 1937 рр. скасувати за відсутністю складу злочину³⁷. Але реалії життя репресованих родин були такі, що вручити довідку про реабілітацію родині, незважаючи на зусилля військового трибуналу і міліції, не вдалося. За адресою: вул. К. Лібкнехта, 9, кв. 8, де жив М. Козоріс із родиною, родичів не виявлено, і куди вони виїхали, опитані старожили не знали³⁸.

Розкривають методи отримання слідчими зізнань у протоколах допитів оглядові довідки із реабілітаційної частини справи Ф. Козубовського, надані щодо окремих засуджених разом із ним. Зокрема, довідки стосовно

Кирила Коршака, заарештованого 6 листопада 1937 р., який вже 21 листопада написав «щиро-сердне зізнання» слідчому про існування контрреволюційної організації, куди його залучив Федір Козубовський³⁹.

Ці оглядові довідки, огляди в архівних слідчих справах, що склалися у зв'язку з їх переглядом, протоколи допитів репресованих слідчих, протести прокурорів у порядку нагляду в окремих справах є цінним джерельним масивом. Інформативними є протоколи допиту від 12 серпня 1937 р. колишнього начальника відділу СПО НКВС УРСР по українській лінії Миколи Дмитровича Грушевського. Він зберігав вдома копії протоколів допитів, заяв підслідних, мотивуючи це тим, що вони нерідко відмовлялись від своїх свідчень, а потім пояснив це троцькістською «зрадницькою організацією в каральних органах», до якої належав, та визнав підтасовки фактів, подробиці протоколів. Він вказав цікавий спосіб отримання слідчими належних результатів на допитах: в одну камеру збирали необхідних підслідних і свідчення склалися колективно. Ще одним способом заповнення протоколів була попередня роздача запитань і самостійне написання протоколів заарештованими. І там, де заарештовані не зізнавались у «злочинах» (як у справі Ф. Козубовського), «справи оформлялись протоколами інших арештованих»⁴⁰. Зауважимо, що ці методи застосовувались як основні каральними органами, а не з метою «шкідництва».

У протесті прокурора від 29 серпня 1958 р. у порядку нагляду у справі Ф. Козубовського однією з підстав відміни рішення трійки і припинення справи було зазначено, що свідчення інших обвинувачених не можуть бути доказами (засуджені незаконно), а сам Федір Козубовський не визнав за собою вини. До того ж слідчі, котрі брали участь у слідстві, були засуджені за грубе порушення законності⁴¹. Цікавим джерелом є свідчення-характеристики, розповіді свідків — колег науковців Ф. Козубовського, написані під час реабілітації вченого у вересні 1958 р., зокрема професора Івана Григоровича Підоплічка, який був його асистентом у Київському університеті. В результаті постанови від 29 серпня 1938 р. про засудження Ф. Козубовського була скасована, а справа припинена, 12 вересня 1958 р. воєнним трибуналом Київського військового округу він був реабілітований посмертно. Цікаво, що у це рішення вкралась помилка — вказаний 1939 р., тому проводилось відповідне судове засідання 3 липня 1959 р. для її виправлення⁴².

³¹ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 30353. Т. 2. Арк. 111, 115.

³² ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 47757. Т. 3. Арк. 1.

³³ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 47757. Т. 3. Арк. 3–4.

³⁴ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 47757. Т. 3. Арк. 5.

³⁵ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 47757. Т. 3. Арк. 9.

³⁶ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 47757. Т. 3. Арк. 42.

³⁷ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 47757. Т. 3. Арк. 155–156.

³⁸ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 47757. Т. 3. арк. 160.

³⁹ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 47912. Арк. 151.

⁴⁰ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 47912. Арк. 163–167.

⁴¹ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 47912. Арк. 184–188.

⁴² ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 47912. Арк. 202, 206.

Таким чином, можна зробити висновок про те, що найбільш достовірними є дані з протоколів допитів у справах репресованих у 1920-х та 1940–1950-х рр. Водночас у період 1933–1934 рр. та «великого терору» 1937–1938 рр. дані з протоколів найменш правдиві. Важливим для визначення правдивості інформації з протоколів допитів є вивчення конкретної політичної ситуації,

в атмосфері якої формувалась конкретна кримінальна справа. Але найвагомим критерієм верифікації інформації протоколів допитів репресованих українських гуманітаріїв є реабілітаційна частина архівно-слідчих справ. Там подано огляди справ репресованих, досліджено обставини, а нерідко наведено і протоколи допитів учасників слідства — як колишніх слідчих, так і їх жертв.

REFERENCES

1. Pyrih, R. Ya. (Ed.) (1998). *Arkhivno-slidchi spravy represovanykh: naukovo-metodychni aspekty vykorystannia. Zbirnyk naukovykh prats*, K., 161 p. [in Ukrainian].
2. Bilokin, S. (2013). *Masovyi teror yak zasib derzhavnoho upravlinnia v SRSR (1917–1941 pp.): Dzhereloznavche doslidzhennia. NAN Ukrainy, Instytut istorii Ukrainy, Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy*, Vol. 2, Drohobych: “Kolo” [in Ukrainian].
3. Hrankina, O. V., Omelchuk, D. V., Moskovchenko, N. P. (Ed.) (1998). *Vykorystannia arkhivno-slidchykh sprav hromadian, represovanykh u 1920–1950-ti rr. Methodychni rekomendatsii*, K., 35 p. [in Ukrainian].
4. Kalakura, Ya. S. (1998). *Osoblyvosti dzhereloznavchoi krytyky arkhivno-slidchykh dokumentiv. Arkhivno-slidchi spravy represovanykh: naukovo-metodychni aspekty vykorystannia: Zbirnyk naukovykh prats*, Pyrih R. Ya. (Ed.) [in Ukrainian].
5. Mankovska, R. V. (1998). *Arkhivno-slidchi spravy yak dzherelo doslidzhennia represii sered muzeinykiv 30-kh rr. Arkhivno-slidchi spravy represovanykh: naukovo-metodychni aspekty vykorystannia: Zbirnyk naukovykh prats*, Pyrih R. Ya. (Ed.) [in Ukrainian].
6. Pobozhii, S. (1998). *Muzeini diachi Slobozhanshchyny: O. Poplavskiyi. Treti Sumtsovski chytannia: materialy naukovoї konferentsii, prysviachenoї 95-richchii XII Arkheolohichnoho zizdu (18 kvitnia 1997 r.)*. Kh.: Kharkivskiyi istorychni muzei, 54–57 [in Ukrainian].
7. Fond 263, Description 1, Unit 30353, T. 1, Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (dali — TsDAHOU).
8. Fond 263, Description 1, Unit 47912, TsDAHOU.
9. Fond 263, Description 1, Unit 47757, T. 1–3, TsDAHOU.

Oleksander Bon

INTERVIEW RECORDS OF UKRAINIAN HUMANITARIAN INTELLECTUALS IN 1920-1930s FOUND IN THE ARCHIVE-INVESTIGATION CASES: ANALYSIS AND INTERPRETATION

This article analyses the important documents on repression of the Ukrainian humanitarian intellectuals in 1920-1930s. A very sophisticated source of research, archive-investigation cases of the repressed, is analysed. The investigation cases of Yevheniia Spaska, Fedor Kozubovskiyi, Mykhailo Kozoris reflect how important the interview records of Ukrainian humanitarians were for framing up cases. The article examines the ways in which historical facts can be proved being authentic. Because the records of the interviews were used for terror, there is a problem of identifying the authenticity of an information in those records. It is defined that the extent of probability that some events happened in reality depends on the time period. At times of the highest activity of repressive activities the credibility of facts decline significantly as the cases could not be investigated properly and because of significant falsification. The probability of some facts truthfulness rises when they do not relate to the essence of the case, for instance, Yevhenia Spaska mentioned about her brothers who had been fighting for the White Movement and immigrated thereafter. If the subject of a charge does not respond to the social estate of the defendant, the facts have been falsified. The archaeologist Fedir Kozubovskiyi was charged with a participation in a terroristic organisation. To determine credibility of the information in the records of the interviews the other cases on rehabilitation are used. Mykhailo Kozoris' case is a striking example on illegal ways of evidence collection in times of rehabilitation. Those materials, which were lacking for one case, were falsified as obtained in other cases.

Key words: humanitarian intellectuals, interviews' records, archive-investigation cases.

Дата надходження статті до редакції: 20.11.2018.